

ЕТИМОЛОГІЧНА РОБОТА ЯК ВАЖЛИВИЙ ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ІНТЕРЕСУ ДО МОВИ В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

***Анотація:** Стаття дозволяє вирішити деякі актуальні питання сучасної методики навчання молодших школярів в галузі української мови. В ній теоретично обґрунтовуються найбільш ефективні шляхи збагачення словника молодших школярів на основі етимологічної роботи. Подаються прийоми, форми, види завдань, що сприятимуть ефективності навчання і підвищенню рівня комунікативних умінь молодших школярів. **Ключові слова:** етимологія, походження слів, етимологічна робота, етимологічний аналіз.*

***Аннотация:** В статье теоретически обосновываются наиболее эффективные пути обогащения словаря младшего школьника на основе этимологической работы. **Ключевые слова:** этимология, происхождение слов, этимологическая работа, этимологический анализ.*

***Annotation:** There is a theoretical basis of the most effective ways of enriching the vocabulary of junior pupil on the base of etymological work in the article. **Key words:** etymology, the origin of words, etymological work, etymological analysis.*

Серед багатьох актуальних проблем початкової школи нової структури однією з найбільш складних і актуальних є формування інтересу школярів до уроків мови та читання, до слова як мовної одиниці. Відомо, що рідна мова є важливим засобом пізнання дійсності. Людина повинна знати мову: її словник і граматичні правила, а також навчитися вміло використовувати, залежно від мети висловлювання та ситуації мовлення. Рідна мова формує розумові й емоційні якості людини. Отже, вона є засобом не тільки розумового, а й емоційного спілкування. Під великим впливом почутого або прочитаного слова людина виражає позитивні чи негативні емоції. Слово рідної мови акумулює в собі психічний образ, уявлення, що постає в свідомості людини. Кожна людина сприймає образ, переданий словом. Тому дуже важливо пробудити в дитині цінителя образного слова.

Слово було потрібне людині для того, щоб назвати все, що є у світі, і самого себе. Адже, щоб говорити про щось чи навіть думати, треба якось це називати, іменувати. В.Сухомлинський відзначав у своїх роботах велике значення слова: “Кожне слово рідної мови має своє обличчя. Як у квітки, у нього свій неповторний аромат і відтінок барви, а цих відтінків кожна барва має тисячі” [3, 92].

Слово входить до активного словника школяра лиш тоді, коли він добре розуміє його значення, усвідомлює правильність граматичних форм, структуру словосполучень та речень, тобто слово закріплюється у пам'яті учнів лише через активне застосування у мовленні.

Необхідність цілеспрямованого збагачення словника школярів обґрунтовувались педагогами К.Д.Ушинським, С.Ф.Русовою, В.О.Сухомлинським; психологами Л.С.Виготським, О.О.Леонтьєвим, О.І.Синицею; лінгводидактами Т.Ф.Потоцькою, О.С.Ушаковою, Л.О.Варзацькою, О.І.Смовською, О.Я.Савченко, С.І.Дорошенко, Н.Ф.Скрипченко.

Дана проблема не є новою у методичній літературі, але у наш час вона набула особливої актуальності, тому що стала очевидною потреба глибокого і свідомого осмислення великої кількості інформації. Це й зумовило актуальність нашої статті, де ми покажемо найбільш ефективні шляхи збагачення словника молодших школярів на основі вивчення етимології слова, прийоми, форми, види завдання, що сприятимуть ефективності навчання і підвищенню рівня комунікативних умінь учнів.

Розширювати та збагачувати мовний запас учнів, спонукати їх вживати у мові яскраві влучні вирази народної мудрості, покликані уроки рідної мови, читання, розвитку мовлення, на яких значної уваги приділяємо етимології.

Етимологія – це наука, що встановлює походження слів, зміни в їхньому значенні й звуковому оформленні, зв'язки їх з іншими словами цієї та інших споріднених мов [5, 57].

Відповісти на питання про походження слів в одних випадках можливо без особливих зусиль, а в інших – виникнення слів залишається зовсім незрозумілим. Наука про походження слів насамперед пробуджує творчу думку і фантазію людини, а саме це на сьогодні дуже потрібно школярам. Виходячи з цього, за допомогою етимології розв'язуються такі головні завдання:

- прищепити інтерес до вивчення рідної мови;
- розкрити секрети народження слів;
- ввести дітей у світ науки про мовлення, відчутти його як гармонійну, струнку систему;
- прилучити учнів до мистецтва слова;
- допомогти школярам зрозуміти і відчутти естетичну цінність українського слова.

Не можна також забути про вагомість впливу мови на естетичне виховання, адже мовлення охоплює уявлення цілого народу і окремої людини про світ, відображає його історичне життя. У слові сконцентрувався досвід людства в усьому його багатстві і різноманітності.

Уроки, на яких вивчається етимологія слів, допомагають дітям стати всебічно обізнаними в різноманітних галузях знань людини. Тому метою таких уроків є збагачення словникового запасу учнів, поглиблення відомостей про неологізми, синоніми, антоніми, слова іншомовного походження. Важливо не просто збільшувати словниковий запас учнів, але й

розвивати уміння користуватися виражальними можливостями слова для точної передачі думки. Такі уроки вчать дітей вводити слова в словосполучення, речення, а ще краще - в зв'язне висловлювання, в текст, нехай то буде усна чи писемна форма мовлення. Цей предмет розкриває перед школярами багатство, образність слова, показує фразеологічні скарби української мови, її розвиток, збагачення, розквіт; навчає учнів вживати найбільш вдалі слова для вираження думки. Етимологічна робота дає змогу пояснити значення та важливість знання рідної мови, виховує любов та повагу до української мови, до історії її розвитку; залучає учнів до мистецтва слова, допомагає їм пізнати світ та самих себе.

Вивчення етимології слова дає змогу сприймати мову різнобічно – емоційно, пізнавально, інформативно, аналітично. А отже, розповідати про походження слів можна не тільки на уроках української мови, а й на уроках природознавства, математики, образотворчого мистецтва тощо.

Етимологічна робота зі словом надає кожному етапові уроку неповторності, яку містить у собі кожне слово. Невеличкий екскурс в історію слова буде доречним на різних етапах уроку. Наприклад, етимологія слів на етапі мотивації навчальної діяльності дає змогу сфокусувати увагу учнів викликати інтерес до обговорюваної теми, зробити “місточок” для представлення теми уроку. Доречно проводити цю роботу і під час хвилинки каліграфії, і під час словникової роботи, і коли підбиваються підсумки уроку. На етапі закріплення матеріалу можна використовувати інформацію про походження слів для диференційованої роботи з учнями. Наприклад, доки йде робота на закріплення навичок читання, учні з високим рівнем читацьких умінь готують повідомлення про походження того чи іншого слова [4, 12].

Етимологія допомагає учням у формуванні навичок вільного і правильного вживання слів у мовленні, у розвитку мовленнєвого чуття. Підвищилась пізнавальна активність учнів, їхнє мислення стає більш вільним і творчим. Діти зрозуміли, що, вивчаючи життя слова, розкриваючи його секрети, ми розкриваємо для себе й секрети історії, а також людської винахідливості й таланту.

Всі ці відомості про слова можна подавати, використовуючи такі педагогічні технології:

- створення привабливої мети;
- здивування. Завдяки дивовижним історіям про слово не просто привертають увагу учнів, а й підтримують інтерес протягом певного часу;
- відстрочена відгадка. Наприклад, на початку уроку вчитель ознайомлює з незвичайними, цікавими історіями про слово, а саме слово буде розкрито на уроці під час роботи над новим матеріалом або цікавий факт дати наприкінці уроку, щоб із нього почати наступний;
- ігрова навчальна діяльність;
- творчо-пошукова діяльність. Учні самостійно або в групах добирають мовний матеріал.

Кожен учитель творчо добирає методи і прийоми відповідно до загального розвитку дітей.

На уроках опрацювання етимології повинно бути більше волі, фантазії, дослідницької роботи. Тільки за цих умов дитина зрозуміє, що з допомогою рідної мови можна “творити чудеса”.

Велика роль на уроках відводиться вчителю, як “натхненнику” дитячої творчості. Використовуючи словник, вчитель може урізноманітнювати свої уроки, робити їх у вищому ступені цікавими для дітей. Необхідно використовувати методи дослідництва, спільної діяльності, проблемного викладання в продуктивних навчальних ситуаціях і тоді можна запалити вогник допитливості та зацікавленості в очах учнів [4, 14].

Організуючи на уроках етимологічну роботу, слід керуватися такими виховними засадами:

- виховувати сталий інтерес та позитивне ставлення до української мови, бажання оволодіти нею;
- виховувати інтерес до українського фольклору;
- виховувати інтерес до національного природного колориту України, до свого рідного краю, повагу до праці дорослих;
- виховувати та розвивати чуття іншої мови, міжмовне чуття, вчити відчувати подібне й відмінне в споріднених мовах; прищеплювати елементарні навички самокорекції, самоконтролю та взаємоконтролю мовлення в умовах двомовного спілкування.

Подорож у країну Слова на уроках рідної мови, читання чи розвитку мовлення слід розпочинати дуже обережно. Спочатку необхідно виявити рівень мовленнєвої підготовки учнів і на цій основі планувати на кожному уроці роботу над словом і словосполученням, образним висловом, точністю й доречністю їх вживання, розвивати в учнів уміння свідомо підходити до правильного оформлення власної думки, виховувати інтерес та увагу до слова в процесі оволодіння граматичним матеріалом.

У процесі етимологічної роботи діти вчаться осмислювати зміст слів, добирати слова, близькі та протилежні за значенням, проводити спостереження за словами, вжитими у прямому та переносному значенні за випадками багатозначності слова, розрізняти слова близькі за значенням, але різні за значенням у російській та українській мовах [1].

У системі лексичних вправ найважливіше місце належить словниково-стилістичним. Це, зокрема, завдання на уточнення значення та походження слів шляхом встановлення зв'язку з відповідними поняттями.

Розуміння значення слів та їх правильне вживання є дуже важливим для маленьких учнів, бо виховує мовне чуття, смак до художнього слова.

Ефективним прийомом розкриття походження і значення слова на уроках є використання “Тлумачного словника”. Перед усім необхідно навчити дітей користуватися словником, переглянути принципи, на основі яких будується пояснення та походження слова. Після того, як учні навчаться знаходити пояснення слів за допомогою вчителя, необхідно частіше звертати їх увагу на словник, проводити пошук необхідних відомостей самостійно. До

уроків слід мати у класі всі види словників, щоб до кінця 4 класу учні навчилися ними користуватися [4].

Але крім цього засобу семантизації (тлумачення) слів на уроках використовуємо такі види робіт:

- 1) активізація і збагачення словникового запасу за допомогою наочності. Ця робота впливає на сприймання образу слова разом з його предметним значенням;
- 2) добір іменників на певну тему. Наприклад, учням пропонується назвати іменники на тему “Школа”, “Будівництво”. Такі вправи спочатку виконуються усно, а потім письмово. Виконання таких вправ збагачує лексичний запас дітей. Розширює їхні знання, окрім того, слова, пояснені вчителем, дають змогу провести коротку виховну бесіду;
- 3) пояснення значення багатозначних слів.
В цьому випадку слід з’ясувати лексичне значення в певному контексті.

Наприклад:

- Чим розрізняються слова *межа* і *середина*? Розкрийте їх лексичне значення за текстом.
 - Назва якого гриба погрожує мухам? Відшукайте етимологію слова у його будові. (Назва цього дуже привабливого гриба (немов маркіз – в жабо і капелюшкові! А капелюшок – диво у червоних цяточках!) і занадто небезпечного для здоров’я - *мухомор*).
- 4) добір синонімів. Слова-синоніми збагачують словниковий запас учнів, допомагають уникати одного й того ж слова в реченні. Діти вчаться добирати з синонімічного ряду найбільш доречне, точне слово, що найкраще підходить до контексту;
 - 5) добір антонімів. Діти добирають до поданих слів протилежні за значенням, або з поданих вибирають слова з протилежним значенням [1].

Отже, основою словникової роботи на уроках є тлумачення лексичного значення слова. Такі вправи активізують діяльність учнів, збагачують їхній лексичний запас, виховують увагу до слова, його значення і вживання, розвивають логічне мислення та мовлення учнів.

Організовуючи систематичну, цілеспрямовану етимологічну роботу на уроках над поповненням і активізацією словникового запасу учнів, необхідно будувати урок так, щоб робота над словом органічно зливалася з роботою над словосполученням, реченням, текстом, а не була чимось штучним, окремим, нав’язаним дітям. Плануючи урок, визначаючи його мету, рекомендується зазначати, з якими новими словами учні ознайомляться на уроці, як буде побудовано процес їхнього засвоєння і активізації. Лише за таких умов ця робота матиме неабиякий ефект.

Саме етимологічна робота підвищувала активність молодшого школяра в навчальній діяльності, сприяла розвитку розумової активності, потреби в новій інформації, в самостійному задоволенні цієї потреби. Робота над

походження слова забезпечувала правильне співвідношення елементів відомого і невідомого в змісті навчального матеріалу і його емоційність. В учнів сформувався інтерес до слова як мовної одиниці, до мови як навчального предмету.

Починаючи знайомити дітей з етимологією слів на уроках рідної мови, пропонуємо провести бесіду, а розпочати її можна віршем С.Тельнюка:

В нас мудрість вічна і любов жива,
А хтось же вас народжував, слова.
Хтось ці суцвіття звуків винаходив,
Що стали потім мовами народів.

- Ви ніколи не думали над цим, вимовляючи слова і вкладаючи в них найрізноманітніші почуття - від звичайного повідомлення про щось і до благоання чи захоплення?

- Визначити, що затаїло в собі слово, дуже важко, адже деякі слова нашої мови такі давні, що й уявити собі неможливо час їх народження. Так мовознавець А.Коваль стверджує, що слово *хліб* дійшло до нас із такої давньої "і ще більше таємничої мови, сліди якої, може, й вичерпуються цим словом!" Уявляєте?

- Тож, чи замислювалися ви над тим, що кожне слово – своєрідний дарунок минулих віків нам з вами, який має первісний смисл, припорошений сивим пиллом незліченних віків?

- Заглянемо й ми на наших уроках у таємницю народження слів.

Загальновідомо, що вдосконалити учнівський словник кількісно та якісно допомагають такі види роботи, що передбачають тлумачення лексичного значення слова, розкриття його найтонших відтінків, засвоєння особливостей вживання лексичної одиниці у мовленні. Такій роботі на уроках сприяють завдання, які потребують використання тлумачного словника.

На першому уроці, коли розпочинаємо етимологічну роботу над словом, знайомимо із літературою, якою можна користуватися для з'ясування етимології слів. Пояснюємо дітям, що таке етимологія, чому саме так називається словник (етимологічний словник учня початкових класів).

Робота з тлумачним словником сприяє чіткому усвідомленню лексичного значення слова, інтенсивнішому оволодінню українською мовою. Але перед тим, як знаходити тлумачення слів за словником на уроках, ми повинні навчити дітей ним користуватися. Спочатку пропонуємо їм відгадати загадку:

Буває, що слово
відоме давно,
а знає не кожен,
що значить воно.
І тут у пригоді
стає визначник
скарбів наших мовних –
тлумачний словник.

Д. Білоус.

Незчисленна ми родина,
в нас на всіх - одна хатина,
Але в ній і мир, і лад,
І сусід сусіду рад.
Ну, а хто із нас що значить –
Кожен сам вам розтлумачить. (*Тлумачний словник*)

Дітям треба пояснити, що за допомогою тлумачного словника ми дізнаємося про значення невідомих нам слів. На першому уроці вчитель повинен познайомити учнів із певними правилами роботи з таким словником. Звичайно, у словнику вміщені не всі слова, розуміння значення яких викликає труднощі. В доборі слів треба орієнтуватися переважно на ті слова, які зустрічаються у підручниках і посібниках з мови й читання, а також у казках, віршах, оповіданнях, які дитина має читати в позаурочний час. Словник допомагає опанувати лексичне (словникове) багатство української мови.

Етимологічну роботу можна проводити на будь-якому етапі уроку: на етапі мотивації навчальної діяльності учнів, під час словникових диктантів, на каліграфічній хвилині, етапі актуалізації знань, етапі засвоєння та закріплення знань учнів.

Відомо, що на каліграфічній хвилині учні мають з'ясувати основні елементи та поєднання букви, ввести її в слово, а слово в речення. Досвідчені вчителі намагаються доцільно використовувати час, який витрачається на каліграфічну хвилину, тому буква ними вводиться не в будь-яке слово, а в те, що містить орфограму, яка вивчалася на попередньому уроці чи уроках. Таким чином, каліграфічна хвилинка стає також і етапом актуалізації знань учнів.

У нашій практиці ми поглибили лексичну роботу на цьому етапі уроку. Ввівши букву в слово і з'ясувавши його лексичне значення, ми розглядали етимологію слова як важливий засіб формування інтересу до мови. Етимологічна робота зі словом надавала кожній каліграфічній хвилині тієї чарівливої неповторності, яку містить у собі кожне написане слово, що складається із звуків, зображених на письмі буквами (графемами), а кожна із них – з елементів. Таким чином, лексична і етимологічна робота сприяла формуванню графічних навичок молодшого школяра. З цією метою нами було розроблено запитання з етимологічною основою. Подаємо деякі зразки цих запитань і відповіді на них. Учитель може їх використати на свій розсуд.

1. Тема каліграфічної хвилини: літера *Ф ф*.

Якщо заглянути в італійську мову, там можна знайти слово *фофа*, яке означає тепла сорочка. Як ви думаєте, яке слово, запозичене з італійської, має це значення в нашій мові?

(*Фуфайка!* Це, й справді, тепла сорочка – таке первісне значення цього слова, запозиченого з італійської мови).

Запишемо його, назвавши поєднання літери *ф* з іншими.

2. Чому *кватирку* назвали *кватиркою*? (Літера *К, к*). (Погляньте на вікно! Який його розмір і який розмір кватирки? Майже четверта частина! А

в латинській мові кварту – четвертий. Так, справді, думаємо, що слово через польську мову прийшло до нас із латинської зі значенням *четверта частина помешкання, квартал*. Тепер зрозуміло, чому помешкання, де ми живемо зі своєю родиною, називають квартирою. Це четверта частина, а ось чого? Поміркуйте. Мабуть, будинку. А квартал? Теж четверта частина. Чого? Року. Тому він родич нашої квартири і кватирки. Квартал – це і частина міста, обмежена кількома вулицями, що перехрещуються).

Напишіть слова-родичі: *квартира, квартал, кватирка*. Складіть з ними речення [2].

Етимологічний аналіз слів можна використовувати під час словникових диктантів, наприклад:

1. Який гриб родич масла?

(*Маслюк!* Гриб названо так тому, що його шапинка вкрита слизовою маслянистою шкіркою. Тож, він маслюк від назви масло. Німці його називають *Butterpilz* (бутерпільц) – масляний гриб).

2. Яка тваринка позичила собі чоловіче ім'я Мартин?

(Чули прислів'я: *Їж, Мартине, мати ще підкине; Про мене, Мартин, хоч головою об тин?* Виходить, було популярним це ім'я? Так. А в німецькій мові є теж слово *Martin* (Мартін), але ним німці називають тваринку. Здогадалися, яку? Мартишку!

Мартишка – невелика мавпа з породи макак. Слово це прийшло до нас з німецької мови. Назвали мартишку, очевидно, від поширеної клички цих мавп у німецькій мові: *Martin* (Мартін) - *мартишка*).

Знайдіть у тексті власні назви і співзвучні з ними загальні. Поясніть їх правопис.

Ознайомлення дітей з етимологією слів сприяє не тільки розвитку уваги до мови, але й орфографічній пильності.

Матеріал із збагачення словникового запасу учнів слід використовувати в класних куточках під рубриками “У світі слів”, “Придивляйся до слів”, “Вимовляй правильно”. Куточок може включати цікаві мовні завдання: ігри, жарти, загадки, прислів'я, приказки, лічилки, вірші, ребуси, кросворди, у змісті яких буде функціонувати слово, яке вивчається. На уроках діти будуть вчитися користуватися різноманітними словниками.

Матеріал допоможе спланувати роботу із словами, правопис яких треба запам'ятати, щоб у молодших школярів сформувалися навички написання слів із словника, збагатився словниковий запас, виник інтерес до оволодіння багатствами рідної мови.

Отже, систематично звертаючись до структурно-семантичних зв'язків слів, можна виробити в молодших школярів звичку помічати невідомі слова, замислюватися над їх лексичним значенням. Це дає змогу виробити у дітей психологічну готовність до самостійного тлумачення лексем з похідною основою і вмінням міркувати, розвинути лінгвістичне чуття й мовну здогадку.

Література

1. Дубіна О. Етимологія у мовленнєвій діяльності як засіб розвитку пізнавальних інтересів молодших школярів // Початкова школа. – 2005. – № 10. – С. 12-15.
2. Мовчун А. Каліграфія та етимологія? Так, цікаво і потрібно! // Початкова школа. – № 1. – 2002. – С. 16-19.
3. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: У 5 т. - К.: Рад. шк., 1977. - Т.1. - С.92.
4. Тупчанська Г.В., Голуб М.М. Зазирни у слово. Етимологічний словник учня. – Тернопіль: “Навчальна книга – Богдан”, 2000. – 96 с.
5. Ющук І.П. Вступ до мовознавства: Навч. посібник. – К.: Рута, 2000, С. 64.